Renan Konferansı ve Namık Kemal'in *Müdafaası*[*]

Giriş

Ernest Renan 1823-1892 yılları arasında yaşamış Fransız bilim adamı, filozof ve yazarıdır. Küçük yaşta babasını kaybeden Renan annesinin ve ablasının desteği ile eğitim hayatına başlamış, papaz okulunda din eğitimi almıştır. İsa'nın hayatına ilişkin yazmış olduğu kitap, İsa'nın bir "insan" olduğu yaklaşımıyla geleneksel teslis inancına aykırı düşerken Hıristiyan dindarların öfkesini de üzerine çekmiştir. Genç yaşında yazdığı *Bilimin Geleceği* (*L'Avenir de la Science*) adlı eserini döneminin dindarlarından çekindiği için ancak ölümüne yakın yayımlayabilmiştir. Hıristiyanlığın kökenini araştırdığı *İsa'nın Hayatı*, *Havariler* gibi eserleri vardır. 1883 yılında Sorbonn Üniversitesi'nde verdiği konferansta, İslam'ın bilim, eğitim, felsefe ve ilerlemeye engel olduğunu iddia etmiş; İslam ülkelerinde bu görüşlere karşı "reddiye" mahiyetinde eleştiriler yazılmıştır.[1]

Renan'ın felsefi görüşlerini açıklayabilecek temel kavram, pozitivizmdir. Pozitivizm, felsefi bir doktrin olmanın yanında bir dünya görüşü, hatta bir ideoloji olarak almak doğru bir yaklaşım olur; zira o sadece aklı ve bilimi önceleyen bir felsefe hareketi değil, aynı zamanda insanlara nasıl yaşamaları, nelere inanıp nelerden yüz çevirmeleri, neleri küçümseyip neleri yüceltmeleri konusunda telkinlerde bulunan bir hareketin de adıdır. Varlığını din ve metafizik karşıtlığına borçludur. Aklı ve bilimi önceleyen bir tutum geliştirirken, teolojik ve metafizik bakış açılarına gündemini tamamlamış yaklaşımlar olarak bakar. Artık söz dinin ve metafiziğin değil, aklın ve bilimin olacaktır. İlk ve son nedenlerin ne olduğu cevaplanamaz sorulardır. Metafizik ve dini algılayış biçimlerini ortadan kaldırma amacı güden bu yaklaşım kendisini tarihsel gelişim sürecinin ulaştığı ileri bir aşama olarak görür. Dine karşı olsa da dinsel bir çağrışım kazanmaya çalışır. Bunu *Pozitivizm İlmihali* (*Le Catéchisme Positive*)'ndeki papazın ifadelerinden anlayabiliriz. "İlmihal" (*Catéchisme*) sözü de bir dinin akidelerini bildiren kitaplara atıfta bulunarak kendi "insanlık dini" konusundaki çağrışımları ile ironik bir yaklaşım ortaya koyar[2] (Comte , 3, vd.).

Renan, pozitivizmin bilinen din anlayışını benimseyen biridir. Bu tutuma göre dinler, zamanını tamamlamış bir zihniyet biçiminin ifadeleridir. Teolojik zihniyet biçiminin temel özelliği evreni ve hayatı din çerçevesinde açıklıyor oluşudur. Renan, bu klasik pozitivist yaklaşımdan hareketle bütün dinlerin bilim, felsefe ve eğitim karşısında bir engel oluşturduğu görüşünü tekrarlar. Bu yaklaşım, onun dünya görüşünün dayanaklarından birini oluşturur. Din

---

[*] *Namık Kemal*'de. Ed. Turan Karataş – O. Kemal Tavukçu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss. 384-405.

[1] Konuyla ilgili kapsamlı bir bibliyografik çalışma için bkz. Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan Dergisi*, yıl: 1996, sayı: 2, s. 43.

[2] Bkz. Aguste Comte, *Pozitivizm İlmihali*, çev. Peyami Erman, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 3, vd.

insanlığın gelişiminin önündeki engellerden biridir. Renan, bu konuyu, *Bilimin Geleceği* adlı eserinde şu şekilde dile getirir: "Vahye dayanan bir sistemde bilimin ancak pek tali bir değeri kalır ve kendisine bir hayat hasretmeye değmez"[3] (Renan, 1965: 49). "İnkâr edilemez ki, Hıristiyanlık, mevcut hayatı ehemmiyetsiz gibi göstermekle ve dolayısıyla insanları onu ıslah etmekten alıkoymakla insanlığa hakiki bir kötülük etmiştir."[4] (Renan, 1965: 98). "Ona [Hıristiyanlığa] göre felsefe, bilim, şiir boş şeylerdi"[5] (Renan, 1965: 5). Pozitivizmle birlikte, insanlığın gelişim süreci içinde bir aşama olan teolojik aşama geride kalmış, dinsel baskının yerini bilim ve akıl almıştır. İnsan kendi aklı ile bilebilmekte, kendi gözü ile görebilmekte, kendi özgür iradesi ile eylemde bulunabilmektedir. Renan şöyle der: "Eski itikatlar cahillikten ve umumi felaketlerden başka bir şeyden medet ummaz. İman, daima, akıl kuvveti ve fikir kültürü ile ters orantılı olacaktır. O, zayıf anlarını beklediği insanlığın arkasında pusuda durur, onu düşerken kolları arasına alır ve sonra da insanlığın ona kendiliğinden teslim olduğunu iddia eder"[6] (Renan, 1965: 61-62).

Renan, din ile bilim arasında bir karşıtlık oluşturur. Bu karşıtlığın nedeni şudur: Bilimlerin iş gördüğü deney, gözlem (*tecrübe*) dinlerin temeli olan *tabiatüstünü* geriletir, onların sahasını daraltır.[7] (Renan, 1965: 49, 55, 1946: 202). Gerçi dinlerin insanlığın zayıf yönlerini desteklediği, onun elinden tutup kaldırdığı büyük ve güzel anlar vardır; ancak onları [dinleri], daha doğmadan boğmaya çalıştıkları [bilim, felsefe, eğitim gibi] şeyler için tebrik etmek doğru olmaz.[8] (Renan, 1946: 200). Hıristiyan kültür içinde büyüyüp yetişmesi, böyle bir çevre içinde yaşıyor olması, bu dinin geleneksel öğretilerine getirdiği eleştirileri, hep belirli bir nezaket ve ölçülülük içinde yapmasını gerektirmiştir. İslam konusu gündeme geldiğinde ise Hıristiyanlığa gösterdiği ölçülü tutumu bir yana bırakıp pervasızlaştığını, İslam'dan, Namık Kemal'in deyişi ile "Zulu kabilesinden bahseder gibi" bahsettiğini görebiliriz.[9] (Namık Kemal, 1989: 91).

Renan, 28 Mart 1883 tarihinde Sorbonn Üniversitesinde *İslam ve Bilim* (*L'Islamismé et la Science*) başlığını taşıyan bir konferans vermiş, konuşma metni ertesi gün *Journal des Débats* gazetesinde yayımlanmış ve aynı yıl kitap haline getirilmiştir[10] (Renan, 1883). Renan, bu çalışmasında bir tür "İslam aklının eleştirisi"ni yapmak, "Müslüman zihninin analizi"ne yönelmek ister gibidir. Eğer bunu kaynaklara inerek, önyargısız ve içtenlikli bir tavırla yapabilseydi, kuşkusuz önemli bir çalışma olurdu; ama böyle yapmaz; genellemeci, kaynaklara inmeyen, sığ bir bakış açısıyla İslam ve bilim konusunda konuşmak ister. Buna, bilimsel alanda "oryantalist", politik alanda "müstemlekeci" olarak ifade edebileceğimiz bakış açısını da eklersek, hakir görme ile ilgiye değer bulma arasında gidip gelen bir bilinç hâli ile karşılaşırız. Bu durumda Renan konferansının nasıl bir şey olabileceğini öngörmemiz zor olmaz. Konferans, birbirini bütünleyen iki öncülden ve sonuç önermesinden oluşur. Biz bu makalemizde, Renan konferansını, öncülleri ve sonuçları ile ele alacak, Namık Kemal'in *Renan Müdâfaanâmesi'*nde bu görüşlere nasıl cevap verdiğini anlamaya çalışacağız. Makale, eleştirel bir bakışla sona erecektir.

---

[3] Ernest Renan, *Bilimin Geleceği I*, çev. Ziya İhsan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1965, s. 49.
[4] Ernest Renan, *Bilimin Geleceği I*, 98.
[5] Ernest Renan, *Bilimin Geleceği I*, s. 5.
[6] Bkz. Ernest Renan, *Bilimin Geleceği I*, s. 61-62.
[7] Ernest Renan, *Bilimin Geleceği I*, s. 49, 55, "İslamlık ve Bilim", *Nutuklar ve Konferanslar*'da, çev. Ziya İhsan, Ankara, 1946, s. s. 202.
[8] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 200.
[9] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, haz. Abdurrahman Küçük, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 91. Diğer Baskılar: *Rönan Müdâfaanâmesi*, 1326, İstanbul. *Renan Müdâfaanâmesi*, haz. M. Fuad Köprülü, Milli Kültür Yayınları Dini Kültür Serisi, Ankara, 1962. Makale içindeki alıntılar Abdurrahman Küçük tarafından sadeleştirilen metinden yapılmıştır.
[10] Ernest Renan, *L'Islamismé et la Science*, ed. Calmann Lévy, Avicenne Maison Michel Lévy Frères, 1883.

1. Renan Konferansının Temel Görüşleri

Söz konusu konferans göstermektedir ki, ortada bir paradoks vardır. Paradoksun öncülleri birbirine işaret etmekte, birbirini üretmekte, farklı bir seçenek ve açılıma imkân tanımamaktadır. Paradoksu oluşturan iki öncül şunlardır: (1) *Kişi, Müslümansa bilim, felsefe ve eğitimle ilgilenmez*, (2) *bilim, felsefe ve eğitimle ilgileniyorsa, Müslüman değildir*. İşte, Renan'ın konferansının özünü oluşturan zihinsel tutum bu iki önerme ile özetlenebilir. Paradoks, bu iki önerme arasunda, bşzzat Renan'ın da sözünü ettiği, çağdaş batı medeniyetine de kaynaklık teşkil eden 500 yıllık İslam kültür ve medeniyetinin nasıl olup da ortaya çıktığının açıklanma biçiminde ve zorluğunda ortaya çıkar.

1.1. Birinci Öncül

Renan, İslam'ın bilime, eğitime, felsefeye ve ilerlemeye engel olduğu yönündeki öncülünü, konferansı boyunca farklı şekillerde sık sık tekrarlar. Bu değinileri şu şekilde özetleyebiliriz: Kültür ve eğitimlerini yalnız İslam'dan alan uluslar fikir bakımından "sıfır" durumundadırlar. Hakiki bir müminin kafası dar bir çemberle kasılı olduğundan bilime *mutlak* bir şekilde kapalıdır; yeni şeyler öğrenme, yeni fikirlere açılma yetisinden mahrumdur. İslam terbiyesi almaya başlayan Müslüman çocuğu, bu terbiye ile birden mutaassıplaşır, mutlak hakikat sandığı şeye sahip olmanın verdiği budalaca bir gurura kapılır; kendini alçaltan şeyi imtiyaz sayarak mutlu olur. Müslümanlar, bilime, eğitime, felsefeye, kısaca Avrupa'nın fikir ve maneviyatını oluşturan her şeye karşıdır.[11]

İslam, ortaya çıkışının ilk yüzyılında bilim ve felsefeye oldukça yabancı kalmıştır. Öyle ki, akılcılık ve bilim denilen şeyin bin fersah ötesindedir. Araplar, bu dönemde, atları ve develeri ile dünyanın en çetin savaşçılarıydılar, fakat aynı zamanda en az filozof olan milletiydiler de. Felsefeden hiçbir şey bilmedikleri gibi ona kabiliyetleri de yoktu.[12] Dört halife ve Emeviler döneminde dinle ilgisi olmayan hiçbir konuya yer verilmemiştir. Kindî gibi insanların bir türlü halledemedikleri ebedî meselelerle uğraşmaya başlayan aktif zihinlere *filsuf* denirdi. *Filsuf* , "zındık" gibi çoğu kez ölüm ve işkence cezalarını gerektiren korkunç bir lakaptı. Bu gibi kişileri sokaklarda döverler, evlerini yakarlardı. Hükümet halkın gözüne girmek istediği zaman onları idam ettirirdi[13] (Renan, 1946: 198). 1200 yılından itibaren bir tek meşhur Arap filozofu yoktur. Felsefe, İslam muhitlerinden daima şiddetle kovulmuştur. 1200 yılından sonra teolojik irtica iyiden iyiye galebe çalmış, İslam toplumlarında felsefe ortadan kalkmıştır. Bir müddet sonra İslam üzerindeki egemenliği eline alan Türk milleti, sahip olduğu felsefe ve bilim eksikliğini her tarafa yaymıştır[14] (Renan, 1946: 195-196). İslam dini dünyanın pek çok bölgesine eza cefa etmekte, gelişmeye ve ilerlemeye en zıt fikirleri hâkim kılmaktadır. İslam ülkelerinde, araştırma yapmak, Tanrı haklarına tecavüz gibi algılanır. Bunun sonucunda da ister istemez, zihin, tembelliğe, yeteneksizliğe düşer. "Allah âlem" (doğruyu Allah bilir) sözü Müslümanlar arasındaki her tartışmanın son sözüdür[15] (Renan, 1946: 199, 203). Hakikat şudur ki, İslam bilime ve felsefeye daima eziyet etmiş, nihayet onu boğmuştur.[16] (Renan, 1946: 198). İslam, insanlığa vurulan zincirlerin en ağırıdır. O, her şeyi yakıp yıktı. Fethettiği ülkelerin fikri ve ruhi varlığını ezdi. Batı'da dini zulüm, engizisyon

---

[11] Renan, bilim, felsefe, eğitim gibi insanlık değerlerini Batı kültürüyle özdeşleştirir. Avrupalılara karşı olmak, uygarlığa da karşı olmaktır. Buna göre Batı; bilimi, aklı, eğitimi, ilerlemeyi, İslam toplumları ise cehaleti, karanlığı, bağnazlığı, geriliği, şiddeti üreten bir zihinsel yapıyı temsil ederler. Bu da Renan paradoksunun bir başka yüzüdür. (Renan, 1946: 184-185).

[12] İlk bakışta iltifat gibi görünen "dünyanın en yaman savaşçılarıydılar" ifadesini Renan, aslında yüceltmek için değil, aşağılamak için kullanır. Zira entelektüel güçle bedensel gücü karşıt anlamda ortaya koyup, bedenen savaşta maharetli olan bu insanların zihinsel açıdan son derece yetersiz bir durumda olduklarını söylemek ister.

[13] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 198.

[14] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 195-196.

[15] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 203.

[16] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 198.

yalnız bir memlekette, İspanya'da başarılı olmuştur; oysa İslam, fethettiği ülkeleri insan kafasının rasyonel gelişmesine elverişsiz bir saha haline getirmiş, onlardaki milliyet duygusunu yok etmiştir.[17] (Renan, 1946: 185). Serbest düşünceye zulmetmiş; bunu öteki dinlerden daha etkili bir şekilde yapmıştır. Gerçekte bir Müslümanı diğerlerinden ayıran vasıf, bilim düşmanlığıdır.[18] (Renan, 1946: 199-201).

1.2. İkinci Öncül

Renan'ın asıl amacı, "*Bir kişi Müslümansa bilim, felsefe ve eğitimle ilgilenmez*" önermesini açıklayabilmek, bu şekilde İslamiyetin bilimi, felsefeyi, eğitimi ve gelişmeyi boğduğu fikrini temellendirebilmektir. O, ikinci önermeye zorunlu olarak sürüklenir. Onun için Müslümanların bilimle, felsefeyle ilgisi olmadığını anlatmak oldukça kolaydır; asıl zor olan, paradoksun ikinci ayağıdır. Kendisinin de söylediği gibi, 750-1200 yılları arasında, İslam uygarlığı parlak bir dönem yaşanmış; Bağdat'ta, Semerkant'ta, Buhara'da, İslam toplumunun farklı bölgelerinde bilimsel ve felsefi atılımlar gerçekleşmiştir; asıl önemli olan, birinci öncülü ortaya koyduktan sonra, bir bakıma Rönesansın doğuşuna da etki ederek Batı uygarlığının yeniden uyanışını sağlayan, İslam uygarlığındaki 500 yıllık ilerleme döneminin nasıl ortaya çıktığı sorusunu cevaplayabilmektir. İşte paradoksun ikinci ayağını, bu güçlüğün üstesinden gelmeye yönelik "*Kişi bilim, felsefe ve eğitimle ilgileniyorsa, Müslüman değildir"* önermesi oluşturur. O, birinci öncülü açıklayabilmek ve kendi içinde tutarlı kalabilmek için bu önermeyi ortaya koymak zorunda kalmıştır. Zira birinci öncül, tarihsel gerçekler tarafından yanlışlanmaktadır. Bu durumda Renan'a sorulacak soru bellidir: "Siz bir yandan Müslümanların bilimden, felsefeden, eğitimden, uygarlıktan uzak olduklarını söylüyorsunuz, bir yandan da yaklaşık 500 yıl süren bilimsel, felsefi ve kültürel bir ilerleme döneminden, Antik Yunan ile modern Batı arasındaki bir halkadan söz ediyorsunuz; bu çelişkiyi nasıl açıklayacaksınız?" Renan, bu soruya hazırlıklı görünmektedir; şöyle der: "İşte benim tartışmayı üzerine çekmek istediğim noktada da burasıdır. Gerçekten bir İslam bilimi veya hiç olmazsa İslamiyet tarafından kabul edilmiş, hoş görülmüş bir bilim var mıdır?" Renan, sorduğu bu soruyu şu şekilde cevaplar: "Aşağı yukarı 775 yılından XIII. Yüzyılın ortalarına kadar, yani yaklaşık beş yüz yıl Müslüman memleketlerinde pek seçkin bilginler, düşünürler mevcut olmuştur." Renan, bu dönemde, İslam medeniyetinin Hıristiyanlık aleminden daha üstün bir seviyede olduğunu, "yanlış sonuçlara ulaşmamak için" konunun iyi çözümlenmesi ve "söz konusu gelişmeye etki eden unsurların" iyi değerlendirilmesi gerektiğini söyler.[19] (Renan, 1946: 186).

İkinci öncülü besleyen görüşleri şu şekilde özetleyebiliriz: İslam dünyasında ortaya çıkan büyük başarı, bilimsel ve eğitimsel gelişme, İslam'ın içinden değil "İslam'a rağmen" olmuştur. Bu başarı Müslüman olmayan kişiler ve gruplar, özellikle de kelamcılar tarafından kendilerine dinsiz, mezhepsiz gözüyle bakılan kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir. İslam âleminin merkezi Arapların elinden İranlılara geçtikten sonra büyük bilim, kültür, felsefe ve bayındırlık hareketleri başlamış; parlak bir dönem yaşanmıştır. Bu toplumun önemli bir kısmını oluşturan Nasturi Hıristiyanlar, Yunan felsefesiyle ilgileniyor, çeviriler yapıyorlardı. Tıp ve imar hareketleri de onların elindeydi. Halife Harun Reşit'in ve Me'mu'nun Müslümanlıkla alakası yoktu. Onlar "şöyle böyle" Müslümanlardı. Akılları putperestlikteydi[20] (Renan, 1946: 188-189). Onların döneminde ortaya çıkan bilimsel ve felsefi atılımın temelinde dinden kaynaklanan bir motivasyon yoktu; kendileri dine bağlı olmadıkları için bu gelişmelere hoşgörü ile bakıyorlardı. Dolayısıyla, bu bilime Müslümanlara ait bir bilim ve felsefe gözüyle bakılamaz. Eğer Müslüman bir toplumda bir aydınlanma ve gelişme olmuşsa,

[17] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 185.
[18] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 199-201.
[19] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 186.
[20] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 188-89.

bunu yapanlar Müslümanlar değil, Yahudi ve özellikle de Hıristiyanlardır. Sözgelimi, son "Yunan mekteplerini devam ettiren Suriyeli Hıristiyan hekimler, Aristoteles felsefesine, riyaziyeye, tıp ve astronomiye çok vakıftılar. Halifeler bu hekimleri Aristoteles ansiklopedisini, Euklides'i, Galien'i, Potolemeus'u, velhasıl o devirde bulunan bütün Yunan bilimini Arapçaya tercüme ettirmede kullandılar.[21] (Renan, 191). Dolayısıyla Arap bilimi denilen bu bilimin Arap olan yalnız dili vardır.[22] (Renan, 1946: 196). Arapça yazıldığı için Arap adı verilmesi adet olan, fakat hakikatte Yunan-Sasani olan o büyük felsefe hareketinin mahiyeti budur. Bu harekete sadece "Yunanî" demek daha doğru olur.[23] (Renan, 1946: 192). İslam, bu rasyonel araştırmalara koruyucu bir yardımda bulunmamıştır. Bu önemli araştırma hareketi tamamıyla Farisilerin, Hıristiyanların, Yahudilerin, Harranlıların, İsmaililerin ve öz dinlerine karşı vicdanları isyan eden Müslümanların eseridir[24] (Renan, 1946: 197).

1.3. Sonuç Önermesi

Renan söz konusu öncüllerden nasıl bir sonuca gitmektedir? Bu öncüllerle Müslümanların zihinsel ve tarihsel analizini yaptıktan sonra, bu ülkelerde tarihsel süreç içinde ortaya çıkan bilimsel, felsefi ve sanatsal gelişmeleri İslam dışı unsurlara bağlar; sonunda İslam toplumunda üretilen bilim ve felsefenin, İslam bilim ve felsefesi değil, aslında Yunan bilim ve felsefesi olduğunu söyler. Bu analizle İslam zihninin (sadece akıl anlamında değil, bilimi, sanatı, felsefeyi, pratik hayatı, his alemini, bakış ve algılayış biçimini üreten temel mekanizma anlamında) önü kapatılmış, bir çıkış yolu bırakılmamıştır. Müslümanlar bilim, felsefe üretemezler; İslam ülkelerinde tarih içinde eğitim, bilim ve felsefe ile uğraşan kişiler, Müslüman olmayan kişilerdir. Müslüman zihninin çalışma biçimi bu tür değerleri üretmekten uzaktır. Onların yaptığı en iyi şey savaş ve şiddettir.

Renan'ın sonuç önermesi öncüllerinden daha ileri bir önyargıya işaret eder. Konferans metni içinde bulabildiğimiz bu *sonuç önermesi, geçmişteki başarısızlığın, geriliğin, cehaletin, gelecekte de kendini yineleyeceği, bu atıl zihniyet biçiminin kendini yaşatacağı, dolayısıyla gelecekte de İslam dünyasının bilimden, felsefeden, eğitimden ve uygarlıktan uzak olacağı* yönündedir. Geçmişte bilim, felsefe ve eğitim alanında bir başarı ortaya koyamayan Müslümanlar, gelecekte de bu başarısızlıklarını sürdüreceklerdir. Renan, birinci ve ikinci öncülle İslam toplumlarının geçmişini ve şimdisini, sonuç önermesiyle de geleceğini yok saymaktadır.

2. Namık Kemal ve *Renan Müdâfaası*

Tarihte pek çok "savunma" (*apologia*) örneği vardır. Bunlardan en çok bilineni Sokrates'in, kendisini idama mahkum eden Atinalılar karşısında yaptığı savunmadır. Romalı askerlerden kaçıp dağlara, mağaralara, yer altı şehirlerine sığınan ilk Hıristiyanların kendileri hakkındaki ithamlara verdikleri cevaplar da apoloji bahsinde önemli bir yer tutar. Hıristiyanlığı savunur onlar, kendileri hakkındaki söylentilere cevap verirler; sapkın (*heretic*) bir inanış olmadıklarını anlatmaya çalışırlar. Savunma ya da "müdâfaa", bir saldırı karşısında gösterilen reflekstir. Kişilerin, kültürlerin kendilerini savunması, felsefelerin ve dini inanışların kendilerini savunması gibi, farklı tür ve alanlarda savunmalar vardır. Bizim edebiyat ve düşünce hayatımızda da bir "apoloji geleneği" olduğu söylenebilir. Namık Kemal'in *Renan Müdâfaası*, Necip Fazıl'ın *Müdâfaalarım* adlı eserleri örnek olarak gösterilebilir. *Müdâfaa*, bir yandan geleneksel "reddiye" geleneğini sürdürürken, bir yandan da belgelere dayalı bir şekilde, diyalektik bir düzen içinde, öne sürülen görüşlerin yanlışlanmasını esas alır. Duruma göre bir reddiye, duruma göre bir eleştiri, duruma göre bir

[21] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 191
[22] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 196.
[23] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 192.
[24] Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", s. 197.

felsefe, duruma göre bilimsel bir çalışmadır; ama her halükarda "yanlış anlama"nın önüne geçmek isteyen bir çabadır.

Renan'ın *İslam ve Bilim* konferansına, İslam dünyasından cevaplar gelmekte gecikmez. Cemalettin Efgani, Namık Kemal, Atâullah Bâyezidof gibi dönemin ileri gelen simaları, Renan'a cevaplar, reddiyeler yazalar. Bu cevaplardan bazıları sert bir üslup kullanırken bazıları daha yumuşak, denilebilirse "diplomatik" bir dil kullanmayı tercih ederler. Cemalettin Efgani'ye ait olduğu söylenen cevap, söz konusu "diplomatik" dile örnek olarak gösterilebilir.[25] (Efgani, 1995). Namık Kemal'in *Müdâfaa*'sı bilimsel, tarihsel ve kültürel verilerden hareket eden, yer yer sert ifadeler kullanan bir eleştiri yazısıdır. *Müdâfaa*'nın yazılış serüveni konusunda Namık Kemal'in mektuplarında aydınlatıcı pasajlar vardır. Renan'ın *İslam ve Bilim* konferansını verdiği tarihte Midilli Mutasarrıfı olan Namık Kemal, Menemenli Rif'at Bey'e yazdığı 7 Temmuz 1883 tarihli mektupta, Renan'ın konferansta ortaya koyduğu iddialara cevap vermeye başladığını söyler. Renan, 29 Mart 1883 tarihinde konferansını verdiğine göre, söz konusu mektubun tarihine bakarak söyleyecek olursak, Namık Kemal'in *Müdâfaanâme*'yi Renan'ın konferansından yaklaşık 3 ay kadar sonra yazmaya başladığı anlaşılabilir. Mustafa Asım Bey'e yazdığı 20 Temmuz 1883 tarihli bir başka mektupta, *Müdâfaa*'nın yazılış süreci ile ilgili olarak şu bilgileri verir: "Ernest Renan, İslamiyet'in maârife mâni olduğuna dâir bir hutbe irâd etmiş; risâle şeklinde de basılmış. Bihevli'llahi Teâla ekser delillerimi gene Fireng kitaplarından ve hattâ kendisinden alarak onu gönlümün istediği gibi tepeliyorum" [26] (Namık Kemal, 1973: 299-305). Yine Menemenli Rif'at Beye yazdığı 21 Temmuz 1883 tarihli bir başka mektupta ise *Müdâfaa*'yı bitirir bitirmez padişah'a (*huzûra*) takdim edeceğini söyler.[27] Ne var ki, 6 Kasım 1883 tarihli bir sonraki mektubunda ise *Müdâfaa*'yı beğenmediğini ve bastırmak istemediğini söyler[28] (Namık Kemal, 1973: 348). Namık Kemal'in bu isteksizliğinden dolayı, *Müdâfaa*, Renan'a verilen ilk cevaplardan biri olmasına karşın ancak yazılışından 25, Namık Kemal'in ölümünden 20 yıl sonra, 1908 yılında yayımlanabilmiştir.

Namık Kemal, söz konusu eserde, Renan'ın *İslam ve Bilim* konferansında ortaya koyduğu görüşleri enine boyuna tartışır, bu görüşleri yanlışlayan karşıt görüşler ve kanıtlar sunar. Ona göre Avrupa'da İslam konusunda araştırma yapan kişilerin, ister Hıristiyanlığa inansın isterse inanmasın, konuyu tarafsız bir şekilde inceleyebilmeleri mümkün değildir. Zira dinlere, insan düşüncesinin en ağır esaret zinciri ve bilimin gelişmesinde en güçlü engel gözüyle bakan kişiler, İslam dini konusunda da aynı tutumu sergilerler. Hıristiyanlık inancına sahip olan kişiler de İslam konusundaki tarihsel önyargılarından sıyrılamayacaklardır. Renan'ın konferansı, her iki özellikten de pay almaktadır. O, hem dinlerin, bilimin gelişmesine engel teşkil ettiğini düşünmekte, hem de İslam hakkındaki önyargılarından dolayı İslam ve bilim konusunda yargılayıcı, mahkum edici bir mantık kullanmaktadır.

Namık Kemal, Renan'ın *İslam ve Bilim* konferansında ortaya koyduğu paradoksun, düşünsel yapısının "yeni bir mantık geliştirmeden anlaşılamayacağını" söyleyerek ilk tespitlerinden birini yapar. Konferansın, söylem biçimini dayanaktan yoksun, oldukça basit ve sığ bulur. Söylem bozuklukları, düşünce tutarsızlıkları ve belge eksiklikleri üzerinde durur;[29]

---

[25] Cemâlettin Efganî, "Renan'a Cevap", bkz. Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Efgani*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1995, s. 169-178.

[26] Namık Kemal, *Mektuplar III*, yayına haz. Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1973, s. 299, 305.

[27] Mektupları yayına hazırlayan Fevziye Abdullah Tansel, konu ile ilgili olarak şöyle bir açıklamada bulunur: "Mektubundaki en mühim notu, *Renan Müdâfaanâmesi*'ni Abdü'l-Hamid'e takdimi düşündüğünden bahsidir; bu eserini bitirdikten sonra yazdığına nadim olan Namık Kemal'in, 'Abdü'l-Hamid'e takdimden de vazgeçtiği, daha sonraki tarihlere ait mektuplarında görülecektir." (*Mektuplar III*, s. 308, 309).

[28] Namık Kemal, *Mektuplar III*, s. 348.

[29] Bkz. Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 94.

bu nedenlerden ötürü yer yer istihzaya kaçan ifadeler kullanır.[30] En çok da Renan'ın kanıtlar, belgeler, kaynaklar üzerinden değil söylentiler, rivayetler üzerinden hareket etmesini eleştirir,[31] bu şekilde pozitivist bilim anlayışının Fransa'daki güçlü temsilcilerinden biri olan Renan'ın bilimsel yöntem eksikliğine dikkat çeker. "Konferans sahibi, kendi davasının batıl olduğuna yine kendi sözleriyle o kadar çok delil toplamış ki, bu cevabı yazabilmek için başka kitaplara gerek kalmadı" der.[32] (Namık Kemal, 1989: 84).

Renan Müdafaası'nda şair, tiyatro yazarı, romancı, tarihçi Namık Kemal portresi ile değil, araştırmacı, düşünür Namı Kemal portresiyle karşılaşırız. Bu portrede, yabancılaşmaya uğramamış, kendi kültür dairesinden bakabilen, bunun uygarlık düzeyinde savunusunu yapabilen bir aydın tipi vardır. Korlaelçi'nin deyişi ile Renan'ın "ilmi olamayan hakikat dışı ithamlarını" tek tek ele alarak delilleriyle çürütmeye çalışır[33] (Korlaelçi, 2002: 121). Namık Kemal'in bu çabası yalnız basit bir reddiye olarak görülemez; o bir uygarlığın savunusunu, bir zihniyet biçiminin eleştirisini de yapar. *Müdâfaa*'nın hemen girişinde önemli bir konuya değinir: Renan, yüzyıllardan beri papazlar, özellikle de Engizisyon tarafından yapıla gelen çirkin işkenceleri tenkit ede ede, her fenalığı dinin tesirine bağlamak isteyen bir tutum geliştirmiştir"[34] (Namık Kemal, 1989: 85). *İslam ve Bilim* konferansına dört temel motif etki eder: (1) din karşıtlığı, (2) İslam karşıtlığı, (3) İslam konusunda bilgi eksikliği, (4) İslam'ın bilim ve felsefeye katkıları konusunda önyargılı tutum. Namık Kemal, eleştirilerine başlarken, *Müdafaa*'nın farklı paragraflarında bu dört özelliğe dikkat çeker. Bununla şunu söylemek ister: Bu dört temel özellik bir kişide bir araya gelirse, o kişinin İslam ve bilim konusunda neler söyleyeceği baştan tahmin edilebilir. Ona göre bu yetersizlik durumu yalnız Renan'da değil, Doğu bilimlerine (*ulum-ı Şarkıyye*) intisap eden ve bu şekilde tanınan kişilerde de görülür. Bunu ünlü Osmanlı tarihçisi Hammer'den ve D'Herbelot'dan yaptığı alıntılarla örnekler.[35] (Namık Kemal, 1989: 86-87).

2.1 Birinci Öncülün Müdafaası

Namık Kemal, Renan paradoksunun birinci öncülünü, ***"****bir adam eğer Müslümansa ilme meyledemez"* şeklinde formüle eder.[36] (Namık Kemal, 1989: 109). Bu önerme karşısındaki cevapları, karşı savları şu şekildedir: İslam bilime ve eğitime engel değil, aksine bizzat eğitici ve terbiye edicidir. Müslümanların kafaları, zihinleri yeni bilgi ve görüşlere açıktır; bilime, eğitime, felsefeye ve ilerlemeye son derece yeteneklidir. Onlar, insanlığın bu değerleri ile ilgilenme imkânı bulduklarında, bunda en az diğer milletler kadar başarılı olmuşlardır[37] (Namık Kemal, 1989: 94). Bilimle, felsefeyle, eğitimle ilgilenmek, bir ibadet gibi dinin değerli gördüğü iş ve eylemlerdendir. Matematik ve tabiat bilimleriyle ilgilenen Müslümanlar, ilk bakışta dinden uzaklaşmış gibi görünebilirler; fakat bu gerçekte böyle değildir. Bilimi, eğitimi, hikmeti, araştırmayı, düşünmeyi, sormayı ve sorgulamayı teşvik eden onlarca ayet ve hadis vardır. Renan öyle şeyler söyler ki, bu söylediklerini kanıtlaması bir yana konuşmanın normal konusu ve akışı içinde onlara bir yer bulması bile mümkün değildir.

Renan, İslam dinine inananların, mutlak hakikat saydıkları şeye sahip olduklarından dolayı budalaca bir gurura kapıldıklarını söyler. Namık Kemal'e göre her din, kendi doğruluğu fikri üzerinde ortaya çıkar. Böyle bir fikir gütmeyen bir inancın kendini koruması, yayması ve yaşatması mümkün değildir. İnanan kişiler, kendi dinlerini diğer dinlerden üstün gördükleri için inanırlar. Bu sadece İslam'a özgü bir tutum değil, putperestlikte bile böyledir.

---

[30] Bkz. Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 97, 129.
[31] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 107.
[32] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 84.
[33] Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Hece Yayınları, Ankara, 2002, s. 121.
[34] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 85.
[35] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 86, 87.
[36] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 109.
[37] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 94

İslam ve bilim arasındaki ilişki sorununun, böyle bir konu ile ilişkilendirilmesi gereksiz ve anlamsızdır. Renan, *Konferans*'ında, İslam'da ibadetlerin sadeliğinin, Müslümanların diğer dinlere karşı küçümseyici bir tutum takınmalarına neden olduğunu söylemiştir.[38] Namık Kemal, Müslümanların diğer dinlere karşı küçümseyici bir tutum içine girmelerinin söz konusu olamayacağını; diğer dinler ilahi kitaplara dayanıyorsa, onlara İslam inancı çerçevesinde hükmü kalkmış (*mensuh*) dinler olarak bakıldığını söyler.[39] Renan'ın, İslam'ın Hıristiyanlığı ve Yahudiliği mensuh dinler olarak görmesinden dolayı eleştirmesine de karşı çıkar; zira Yahudi ve Hıristiyanlar İslam'ı hak dinden bile saymazlar; peki bu nasıl mazur görülebilir?[40] Renan, Müslümanların Hıristiyanlığa ve Yahudiliğe var olduğunu düşündüğü bakışı ile bilime, eğitime ve felsefeye bakışları arasında bir ilgi kurar: Bilim, felsefe ve eğitim Avrupa toplumuna, Hıristiyan bir topluma aittir. Bu nedenle Müslümanlar Avrupa bilim, felsefe ve sanatına da tam bir hakaretle bakarlar. İşte Namık Kemal'in anlamakta güçlük çektiği paradoks budur. İkna edici bir şey söyler: Eğer İslam bilime hor bir gözle bakmış olsaydı Müslümanlar arasından hiçbir âlim çıkmazdı.

Namık Kemal, konferanstaki düşünce kopuklukları üzerinde de durur; düşüncelerin başı ile sonu arasında bir tutarlılığın, bir insicamın, mantıksal bir bağın olmamasından yakınır. "Ne olmuş? İslam her türlü ikbal, kudret ve kuvvetin hakiki kaynağının Yüce Allah olduğunu kabul edermiş, bundan dolayı eğitime ve ilme hor gözle bakarmış; bunun için de, bu yasanın etkisiyle, Müslüman olan herkes ırk ve milliyetini unutarak sadece Müslüman kalırmış… Renan mukaddimesi (kıyasın öncülü) ile sonucu arasında münasebet bulunduğunu keşfedebilenlere büyük bir mükâfat verilse yeridir" der.[41] (Namık Kemal, 1989: 97). Ona göre İslam milliyet duygusunu yok etmemiş, aksine kendi içinde ortaya çıkan kimi ihtilaflardan dolayı bu duygunun yaşatılmasına vesile olmuştur. Bu konuda şöyle bir mantık da geliştirir: İslamiyet, milliyet duygusunu yok etseydi, insanların bir araya gelip kaynaşmalarını engelleyen bir duyguyu ortadan kaldırmış olurdu. Bu, hikmet gözüyle bakıldığında takdir edilmesi gereken bir husus değil midir?[42] Namık Kemal, Renan'ın milliyet duygusunun yok olmadığı bir toplum olarak İranlıları öne çıkarması hususunu ve "onlar Müslüman olmaktan ziyade şiidirler" sözünü de anlamakta güçlük çeker: "Müslümanlıktan çok Şiilik de ne demek oluyor? Müslüman olmayan Şii mi varmış! Bazı edebi tabirlerde bu tür kelime oyunlarına yer verilebilir; fakat ciddi bir esere manasız söz karıştırmanın yeri yoktur" der.[43]

Renan, İslam'ın ilk asrında, katı bir taassuptan başka bir şey bulunmadığını söyler. Ona göre bilim ve felsefeye en çok yabancı bir zaman dilimi varsa, o da İslam'ın ilk asrıdır. Namık Kemal, bu iddia karşısında şunları söyler: Eğer ilimden maksat sadece matematik ve doğa bilimleriyse, gerçekten bu bilimler söz konusu dönemde yoktur. Ancak yine de bundan İslam'ın bilime karşı olduğu sonucu çıkarılamaz. İslam, yayıldığı ülkelerde insanları âlim bulmuş da onları cahilliğe mi sevk etmiştir? Sahabelerin hikmete olan düşkünlüğünü bilen bir kişi, İslam'ın felsefeye karşı olduğunu söyleyemez. İslam'ın birinci asrı önemli bir dönemdir; zira dini hükümlerin bir araya getirilmesi, sistemleştirilmesi, mevcut mezheplerin ortaya

---

[38] İslam'ın inanış ve ibadet biçimindeki "sadelik" Renan'ı etkilemiş görünmektedir. Konferansın bir başka yerinde şöyle der: "Hiçbir camiye, kuvvetli bir din heyecanı duymadan, hatta itiraf edeyim, Müslüman olmadığıma üzülmeden girmiş değilim." (Renan, 1946: 2001).

[39] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 95

[40] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 96.

[41] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 97

[42] Milliyetçilik, "bilim" gibi, "akıl" gibi, "sekülarizm" gibi, "hümanizm" gibi modernizmin öne çıkardığı değerlerden biridir. Milliyet duygusunun yaşatılması ve geliştirilmesi, bu anlayış içinde önemli bir yer tutar. Renan, "milliyet duygusunu", "ulus olma bilincini", çağdaş bir değer olarak ortaya koyarken, Namık Kemal'in bu kavramı çatışmaların ve düşmanlıkların kaynağı olan bir tür "kavmiyetçilik" olarak anlama eğiliminde olduğunu görüyoruz. Onun bu yaklaşımı, çok uluslu Osmanlı toplumunun politik ve kültürel yapısına uygundur.

[43] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 98.

çıkması hep bu dönemde olmuştur. Ona göre bu dönemde taassuptan eser yoktur. [44] (Namık Kemal, 1989: 101,118).

Namık Kemal, Renan'ın *filsûf* yakıştırmasına da karşı çıkar; bu ifadeyi gerek gramer, gerek zihniyet, gerekse tarihsel gerçeklikler açısından hatalı görür. Arapçada böyle bir sözcük olmadığı gibi böyle bir sözcük türetim biçimi de yoktur. Böyle bir yaklaşım, İslam'ın zihniyet biçimine aykırıdır. Renan'a göre *filsûf*, zındık kelimesi kadar tehlikeli bir unvan olup cezası genellikle ölüm ve işkencedir.[45] (Namık Kemal, 1989: 90, 108). Oysa Müslümanlar, felsefe kitaplarını camilere değin sokmuşlar, oralarda bile felsefe eğitimi ile meşgul olmuşlardır. Renan, İslam toplumunda felsefecilere değer verilmediğini kanıtlamak için İbn Rüşt'ten söz eder. İslam toplumu içinde İbn Rüşt bazı ithamlarla karşı karşıya kalmıştır. Renan, bu durumu, İslam toplumunun felsefeye düşmanlığı olarak yorumlar. Namık Kemal, İbn Rüşt'ün servet ve ikbal içinde öldüğünü, buna karşın babasının iznini almadan bir kızla evlendiği için hadım edilen Abelardus'un mutsuzluk ve acı içinde öldüğünü söyler. İslam medeniyeti İbn Sina ve İbn Rüşt gibi filozofları, çeşitli yönetim kademelerine getirerek onları yüceltmiştir. İslam toplumunda felsefeciler ve bilim adamları, görüşlerinden ötürü eleştirilmişler, ama Hıristiyan Batı dünyasında olduğu gibi asla idam edilmemişler, işkenceye maruz bırakılmamışlardır.

Renan, bazı imamların kışkırtmaları ile filozofların öldürüldüğünü, üstelik bu durumun hiç de nadir görülmediğini söyler konferansında. Namık Kemal, bu tür olayların çok nadir görüldüğünü, onların da söz konusu şahısların felsefe ile uğraşmalarından değil, din ya da mezhepsel konularda aşırı fikirlere sahip olmalarından kaynaklandığını söyler.[46] (Namık Kemal, 1989: 117). Oysa Batı uygarlığında, Sokrates'ten beri, özellikle ortaçağ ve yeniçağ boyunca bu tür cezalara maruz kalan pek çok filozof ve bilim adamı vardır. İbn Rüşt'ün Merakeş'te bir müddet hüzünlü ve terk edilmiş olarak yaşadığı doğrudur; fakat öldüğü zaman hem önemli bir devlet görevindeydi, hem de büyük bir servetin sahibiydi. İslam kültürü içinde salt bilim ve felsefeyle ilgilendiğinden dolayı idam edilen bir tek örnek bile verilemez. Renan, felsefenin Müslümanlar tarafından hor görüldüğünü, 1200 yılından sonra da büsbütün ortadan kalktığını, bugün İslam dünyasında, felsefeden, kaybolmuş bir kötülükten söz edilir gibi söz edildiğini söyler. Namık Kemal, Renan'ın bu sözlerini iki somut hadise ile yanlışlamaya çalışır: "İbn Sina ve İbn Rüşt, Arap filozoflarının en büyüklerindendir. Birincisi İslam devletinde Başbakanlık (*Vezr-i Azam*), ikincisi Kadılar Kadısı (*Kadi'l Kudat*) payelerine yükseltilmişlerdir. Bu hakikat, İslam nazarında felsefenin hor görüldüğünün mü, yoksa değerli ve yüce tutulduğunun mu delilidir" diye sorar.[47] (Namık Kemal, 1989: 111).

Renan, felsefe kitaplarının yok edilmesinden, astronominin ise kıbleyi bulacak kadar öğrenilmesine izin verildiğinden söz eder. Namık Kemal, kitapların yakılmasını Tatar istilalarına ve haçlı seferlerine bağlar. Astronomi konusunda ise Semerkant'taki rasathanede otuz sene çalışarak Uluğ Bey zicini hazırlayanlar Müslüman değil miydi?" diye sorar ve ekler: Kanuni Sultan Süleyman döneminde bir yandan İspanya'ya öte yandan Hint sahillerine giden

---

[44] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 101, 118.

[45] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 90, 108.

[46] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 117.

[47] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 111. Buradaki "Arap filozofu" ifadesi "etnik" bir gönderme olarak değil, "yazı dili"nden kaynaklanan bir gerekçe ile "Arapça yazmış filozof" olarak anlaşılabilir. Nitekim Namık Kemal, milliyet kelimesini yukarıda da değinildiği üzere İslam toplumunun yapısına uygun görmez; buradan hareketle "Arap filozofu" yerine "İslam filozofu" daha uygun bir adlandırma olabilirdi. "İslam filozofu" adlandırmasının içine yalnız Arap asıllı filozoflar girmez, Fars ve Türk asıllı filozoflar da girer. Nitekim İbn Sina'nın Arap değil, Türkistan'da, Buhara yakınlarında doğmuş Türk asıllı bir filozof olduğu bilinmektedir. (Bkz. Nihat Keklik, *Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987, s. 92).

Osmanlı donanmasını astronomiden sadece kıble tayin edecek kadar bilgisi olanlar mı sevk etmişlerdi?"[48] (Namık Kemal, 1989: 112).

2.2. İkinci Öncülün Müdâfaası

Renan, paradoksun ilk öncülünde, Müslümanların bilim, felsefe ve eğitimle ilgilenmediklerini; İslam'ın, bilimi, eğitimi ve felsefeyi yok ettiğini yineler; konferansı boyunca sık sık bu görüşünü tekrarlar. İslam dünyasının bu nedenle ilerlemeye ve gelişmeye karşı olduğunu, Müslümanların bir akıl ve zihin tutsaklığı içine düştüğünü iddia eder. Bu noktada birinci öncüle karşı şöyle bir itirazın gelmesi kaçınılmazdır: Peki, eğer durum bu söylenen gibiyse, İslam kültürü içinde ortaya çıkan bilimsel, felsefi ve eğitimsel başarılar nasıl izah edilecektir? Yaklaşık 500 yıl süren bu başarı İslam'la açıklanmayacaksa neyle açıklanacaktır? İşte Renan paradoksunun ikinci öncülünü oluşturan önerme bu sorular karşısında devreye girer: "*Bir kişi bilim, felsefe ve eğitimle ilgileniyorsa, Müslüman değildir.*" Renan, İslam dünyasında görülen bilimsel ve felsefi başarıları, İslam dışı unsurlara bağlar. Onları Yunan ve Sasani felsefesi olarak adlandırmanın doğru olacağını söyler. Ona göre bir İslam bilimi ve felsefesi hiçbir zaman olmamıştır. İslam bilimi veya felsefesi olarak görülen şey İslam dışı etkilerle oluşmuş başarılardan ibarettir. Bu uygarlık hamlesinin İslam'la olan ilgisi, dilinin Arapça olmasından başka bir şey değildir.[49] (Namık Kemal, 1989: 109-114).

Namık Kemal, Renan'ın, İranlı askerlerin Emeviler karşısında Abbasileri destekleyerek onların üstünlüğünü sağlamaları, bu şekilde Fırat ve Dicle arasında bir zamanlar Sasaniler'in oluşturdukları uygarlığı yeniden canlandırmaları hususunu, "*İslam bilime engeldir*" önermesini kanıtlamak için kullanılmasını garipser; aralarında bir ilgi kuramaz. Ancak Renan burada farklı bir amaç güder. O, bununla, İslam toplumlarında bilim, felsefe ve eğitimle uğraşan kişilerin Müslüman olmadığı yönündeki ikinci öncülünü ispatlamak ister. Ona göre Sasaniler ve Abbasiler döneminde ortaya çıkan bilimsel, felsefi, eğitimsel gelişmelerin temelinde Müslümanlar değil, Hıristiyanlar vardır. İmar hareketleri de onların elindedir. Namık Kemal, Renan'ın Sasaniler üzerinde bu kadar durmasını garipser. Onların gücünü, başarılarını uzun uzadıya övmesini anlayamaz, abartılı bulur. Renan'ın, Nuşirevan ve Husrev zamanında İranlıların bilimsel açıdan yüksek bir seviyeye ulaştıklarına dair bir kanıt sunmadığını söyler ve şunu sorar: Birkaç sene Yunan felsefesinden Yararlanmak ve Hint'ten birkaç kitap tercüme ettirmek ile bir milletin ilimde yüksek bir dereceye kavuştuğunu söylemek mümkün müdür? Hangi bilimsel gerekçelere dayalı olarak Sasaniler'in Arapları geçtiği iddia edilebilir?[50] Gerçekten de Renan'ın, konferansı boyunca İranlıları eleştirilerinin merkezinden çıkarmak için büyük çaba sarf ettiği görülebilir; onları ayırır, İslam toplumlarından farklı bir konuma yerleştirir. Bunu onların "Müslüman olmaktan ziyade şiî" oluşlarına bağlar. Bu nedenle milliyet duyguları yok olmamış, bilime ve felsefeye daha çok zaman ayırabilmişlerdir. Namık Kemal ise şiîliğin yalnız İranlılara özgü değil, İslam alenimin hemen her yerinde rastlanabilen İslami bir inanış biçimi olduğu konusu üzerinde durur.[51]

Namık Kemal, Renan'ın, Abbasiler döneminde meydana gelen yeni medeniyetin "karma" bir medeniyet olduğu, bu medeniyet dairesi içinde ortaya çıkan bilimsel ve felsefi çalışmaların Hıristiyan ve diğer Müslüman olmayan unsurlar tarafından yapıldığını, yönetimin ve güvenliğin de büsbütün onların elinde olduğunu söylemesine şaşırmış görünür. Renan'ın Harun Reşit ve Me'mun'un İslam'a uzak kişiler oldukları iddiası, Namık Kemal'e ikna edici gelmez. Harun Reşit'in, zamanının çoğunu hacda ve savaşta geçiren bir kişi olarak Müslümanlar nezdinde güzide bir yere sahip olduğunu,[52] Me'mun'un inancında zayıflık değil

---

[48] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 112.
[49] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 109-114.
[50] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 103
[51] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 99.
[52] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 106.

aksine taassup bulunduğunu, bunun mutezilenin yaygınlaşması için verdiği çabada görülebileceğini söyler. "Dine ilgi duymayan bir hükümdar bir mezhebi yaygınlaştırmak için cebre başvursun da ahalisinin çoğunluğunun ne sebeple nefretini kazansın?" der.[53] Me'mun, kelamcılar tarafından itirazlara uğramıştır. Bunun nedeni Yunan felsefesini Arapçaya tercüme ettirmesi değil, mu'tezile mezhebini benimsemiş olmasıdır.[54] Seffah'ın, Mansur'un, Harun'un ve Me'mun'un dine uzak oldukları iddiası ile İslam'ın bilime engel oluşturduğu önermesi arasında nasıl bir ilgi kurulabilir? Renan, bu görüşünü, konferansının ikinci öncülünü kanıtlamak için kullanır. Zira İslam dünyasındaki uyanış, bu halifeler döneminde başlamış ve gelişmiştir. Namık Kemal, Renan'ın bu kişiler hakkındaki sözlerini mesnetsiz ve yadırgatıcı bulur, "hafiflik" olarak niteler. "Makale sahibi bu hikmet taslayan sözleriyle Araplarda ilim, hikmet ve bilginin olmadığını ispat ettiği kanaatine ulaştıktan sonra şunu sorar: Bu ilim Arapların değil ise o zaman İslam'ın mıdır? İslam, ilim ve hikmet konusunda koruyucu bir yardım göstermiş midir? Hayır, hiçbir şekilde ibraz etmemiştir. Bu güzel öğrenim faaliyetleri, İranlıların, Hıristiyanların, Yahudilerin, Harranîlerin, İsmailiyye fıkrasının, içten kendi dinlerine isyan etmiş olan Müslümanların eserleridir."[55] Namık Kemal, dönemin bilimsel, felsefi ve eğitimsel gelişiminde yukarıda isimleri sayılan dini ve etnik gruplardan kişilerin bulunduğunu, fakat bunların sayısının genel sayının yanında çok düşük olduğunu, dolayısıyla dönemin gelişmesini Müslümanlardan çok Hıristiyanlara, Yahudilere, Harranilere isnat etmenin gerçekle bağdaşmayacağını söyler[56] (Namık Kemal, 1989: 116).

2.3. Sonuç önermesine Karşı Müdâfaa

Renan, konferansında, İslam dünyasının mevcut durumunu göz önünde tutan bir üslup kullanmıştır. Söz konusu dönemde, İslam dünyası bilimsel, felsefi ve eğitimsel açıdan bir çöküntü yaşamış, uygarlık yarışında oldukça gerilere düşmüştür. Bu gerçek Renan'ın en büyük belgesi durumundadır. O, belirli verilerden hareket etmek yerine, söz konusu bu gerçekten güç alarak konferansını şekillendirir. Şöyle der: "Zamanımızda olup biten şeylerden az çok haberi olan herkes, Müslüman memleketlerinin bugünkü geriliğini, İslam'la idare edilen memleketlerin inhitatını; kültürlerini ve terbiyelerini yalnız bu dinden alan ırkların fikir bakımından sıfır durumunda olduklarını açıkça görmektedir." (Renan, 1946: 184). Birinci ve kinci öncülde, geçmişte İslam'la bilim arasına kesin bir duvar koyduktan sonra sonuç önermesinde de geleceğe yönelik kehanetini dile getirir. İslam toplumları geçmişte bilim, felsefe ve eğitimle ilgilenmemişler, bugün de ilgilenmemektedirler. Bu zihniyet biçimi gelecekte de kendi tekrarlayacak, bugün olduğu gibi gelecekte de bilim, felsefe, eğitimden uzakta yaşayacaklardır. İslam bilim ve felsefesi diye bir şey olmamış, gelecekte de olmayacaktır.

Namık Kemal durumu şu şekilde izah eder: Bay Renan, bu kadar acayip şeyler ortaya döktükten sonra geleceğe emniyetle bakmak için geçmişe göz atarak "şimdi zannımca bu kadar gerilemiş olan İslam medeniyeti bir zamanlar çok parlaktı; bu kadar âlimler, hekimler yetiştirdi; asırlarca Batı'da Hıristiyanlık dünyasının hocası oldu; bu böyle bir hal ki, bir zamanlar meydana gelmiştir, bundan sonra niçin gelmesin" diyenlerin fikirlerini beğenmeyip "benim de asıl bahsedeceğim bu noktadır" diyerek gerçekten İslami ilimler veya hiç olmazsa Müslümanlar tarafından kabul ve müsaadeye mazhar olmuş bir ilim var mıydı?" meselesini ortaya atıyor.[57] Renan'ın iddia ettiği gibi, Müslümanlar bilim, felsefe ve eğitime karşı çıkmış, bu değerleri hor ve hakir görmüş olsalar bile, yine de bu durum İslam'ın bilime, eğitime, felsefeye karşı olduğu anlamına gelmez; zira ayet ve hadiselerde, İslam'ın bu iki temel

[53] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 107.
[54] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 117.
[55] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 116.
[56] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 116.
[57] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 99.

kaynağında bilmenin ve öğrenmenin, bakmanın ve görmenin, araştırmanın ve akıl etmenin erdemine ilişkin onlarca kanıt vardır. Namık Kemal, Renan'ın, İspanyolların elden kaçırdıkları bilim ve eğitimde ilerleyebileceklerini, buna karşın Müslümanların böyle bir imkândan yoksun oldukları yönündeki sözünü eleştirir. Şöyle der: "Avrupalılar, ruhban güruhunun zulüm ateşine direnerek Araplardan aktardıkları bilgiler sayesinde bulundukları noktaya gelmeye muktedir olmuş iken, Renan bizim Avrupa'nın fenninden istifade edip modern dünyada yine imtiyaz mevkiine kavuşmamıza niçin ihtimal vermiyor? Kaldı ki dini bakımdan ilim öğrenmekle yükümlü olan Müslümanlar arasında, ilim öğrenmeye düşman, bilgin ve feylosof, ilim ve felsefe kitabı yakacak Engizisyon cemiyetlerimizin olmadığını kendisi de bilir!"[58] Kendi varoluş alanı içinde bilim, felsefe ve eğitim bir kez ortaya çıkmışsa, bu durum İslamiyet'in bu değerlere karşı olmadığını, gelişmeye ve ilerlemeye engel teşkil etmediğini de gösterir. Ama bir başka şeyi, bu değerlerin tekrar canlanıp gelişim gösterebileceğini de gösterir. Bir kez olsun, böyle bir dönemin yaşanmış olması, İslamın bilime, felsefeye ve eğitime engel olmadığının açık kanıtıdır. Renan, konferansı içinde, bir millet bilimi, felsefeyi, eğitimi elinden düşürürse onu bir başka milletin kaldıracağını söyler. Namık Kemal, İslam toplumlarının yeniden böyle bir aydınlanma içine gireceği umudunu güçlü bir şekilde muhafaza eder; *Renan Müdâfaası*, bu umudun da müdafaasıdır.

3. Eleştirel Bir Yaklaşım

Burada, bu başlık altında her iki metne de eleştirel bir gözle bakma denemesi yapılacak, konuya ilişkin bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır. Bunlardan ilki Namık Kemal'in *Müdâfaa*'sına yöneliktir. Sorun, Renan'ın öncüllerine karşılık vermek değil, asıl hemen herkesin aklına gelebilecek olan şu basit soruya bir cevap bulabilmektir: Sorun nereden kaynaklanmaktadır? "Ekmel" bir dinin egemen olduğu toplumlarda böyle bir gerileyiş, böyle bir çöküş nasıl meydana gelmiştir? İslam toplumları neden geri kalmış, yaklaşık 600 yıldır bilimde, felsefede, eğitimde, teknolojide neden önemli bir başarı ortaya konulamamıştır? Açıklanamayan, cevaplamakta güçlük çekilen asıl soru budur.

Namık Kemal'e göre İslam uygarlığında ortaya çıkan bilimsel, felsefi ve eğitimsel gelişmeler İslam'ın teşvikiyle olmuştur. Müslümanlar dini iyi anladıkları zamanlarda ayet ve hadislerde yer alan bilim, felsefe (*hikmet*) ve eğitim değerlerine uygun hareket etmişlerdir. Bu onlara manevi bir lezzet, huzur ve dinginlik de kazandırmıştır.[59] Namık Kemal, bir zamanlar İslam dünyasında ortaya çıkan bilimsel gelişmeyi, İslam'ın teşvikine bağlar. Müslümanların bilimden uzaklaşmaları ile dinden uzaklaşmaları arasında bir paralellik kurar. Onlar dini unuturken bilimi de unutmuşlar, bu şekilde dinin teşvikinden yoksun kalmışlardır. Kuran'daki bilim, eğitim ve hikmeti teşvik eden ayetlerden örnekler verir ve şöyle der: "Bay Renan, bu ayet ve hadislerin varlığını inkâra kadar gitmeye de cesaret edebilecek midir? Edemeyecekse makalesinin konusunu ne ile ispata muktedir olacaktır?"[60]

Namık Kemal, İslam'ın bir din olarak bilime eğitime, felsefeye engel olması bir yana, onları ayet ve hadislerle teşvik ettiğini söyler. Bu teşviklerden ötürü Müslümanlar arasında bilimle uğraşmak, ibadet etmek gibi kutsiyeti olan bir davranış biçimi olarak algılanmıştır. Namık Kemal'in müdafaasının içinden bu ve benzeri türde ifadeler çıkarmak mümkündür. O zaman şöyle bir soru sorulabilir: Mademki İslam, bilimi, ilerlemeyi bu kadar teşvik etmiş, mademki İslam dünyasında bir zamanlar bu kadar filozof, eğitimci ve bilim adamı çıkmış, öyleyse bu geriliğin, bu cehaletin, bu taassubun, bu çöküşün anlamı ne olabilir? Bir zamanlar Batı uygarlığına üstünlük sağlayan İslam uygarlığı ne olmuş da sessizliğe gömülmüş, giderek

---

[58] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 124.
[59] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 124.
[60] Bakara: 269, Lokman: 12, Mücadele: 11, Zumer: 9, Taha: 114. Namık Kemal metin içinde hadislere de yer verir (Bkz. Namık Kemal, 1989: 105).

Avrupa'nın gerisine düşmüş, trajik bir çöküş yaşamıştır? Namık Kemal, çalışmasının bazı yerlerinde bunu izah etmek için paragraflar açar, "İslam ülkelerinde ilim ve medeniyet noksanlığının hangi sebeplerden kaynaklandığını ileride açıklayacağım" der."[61] Ama konu her bir defasında başka mecralara doğru akıp gider. İnsan şunu düşünür o zaman: Acaba bu sorunun bir cevabı yok mudur? Asıl mesele bu çöküşün nereden kaynaklandığı sorusuna bir cevap bulabilmektir; kuşkusuz bu tarihsel gerçekliği açıklayabilmek, Renan'a cevap vermekten daha önemli bir çaba olacaktır.

Sistematik bir şekilde olmasa da *Müdâfaa*'nın çeşitli yerlerinde İslam dünyasındaki bilimsel, felsefi ve eğitimsel gerileyişin nedenleri konusunda bazı değiniler vardır. Bu nedenleri başlıca üç başlık artında toplayabiliriz: (1) Moğol istilaları (Namık Kemal bunu vahşi Tatar istilaları olarak ifade eder), (2) Haçlı seferleri, (3) İslam'ın doğru anlaşılma biçiminin kaybedilmesi; yanlış anlaşılması veya anlaşılamaması. Kuşkusuz bunlar kuşatıcı ve ikna edici nedenlerdir. Namık Kemal şunu söyler: İslam toprakları iki yönlü bir istilaya maruz kalmıştır: Biri Orta Asya'dan gelen Moğol istilaları, ikincisi ise Batı'da gelen Haçlı Seferleri. Bu yıkıcı etkinin sonucunda, İslam toplumlarının sadece bilginleri, filozofları, bilim adamaları değil, kütüphaneleri de yok olmuştur. Bağdat Kütüphanesi, bunların en bilinenidir. Haçlı seferleri ile Moğol istilalarının verdiği zarar barbar istilalarının Avrupa kültürüne verdiği zararın kat kat üstündedir. Zira mevcut kitap ve bilginlerinin çok azı kalmıştır geride. Matbaanın icadından önce bir kütüphanenin yakılmasının ne anlama geldiği kolaylıkla tahmin edilebilir. Yakılan, yok edilen kütüphanenin içini dolduran el yazması eserlerin birçoğu belki de ikinci nüshası olmayan eserlerdi. Bugün insanlık, geçmişin o büyük birikiminden mahrum kalmıştır. Üstelik yok edilen el yazması kitaplar arsında hangi eserlerin olduğunu bile bilmiyoruz. Bir kitabın yok olması demek, insanlığın tecrübelerinin telafisi mümkün olmayacak şekilde yok olması demektir. Yakılan kütüphaneler, insanlık tarihinde derin travmalar oluşturmuştur. Namık Kemal, elde edilen yazılı birikimin ve yetişmiş bilginlerin yok edilmesiyle İslam toplumlarının yüzlerce yıl sürecek olumsuz bir etkiye maruz kaldığını, İslam toplumlarında görülen bilimsel, felsefi ve eğitimsel geriliğin en önemli nedenlerinden birinin bu olumsuz etki olduğunu söyler. Bu istila hareketlerinden sonra, bilimde ve felsefede, Abbasiler döneminde olduğu kadar parlak bir dönem yaşanmamıştır. Bu istilalarla, İslam uygarlığı, birikimini, bilim ve uygarlık üretme yetisini kaybetmiştir. Ortaya çıkan cehalet kısa sürede taassuba dönüşmüş, zihniyet biçiminde köklü bir değişim yaşanmıştır. Müslümanlar, uğradıkları saldırılar karşısında bilim, felsefe ve eğitimle uğraşmaya zaman bulamamışlardır. Namık Kemal, "İslam ülkelerinin hangi tarafında asayişten eser bıraktılar ki Müslümanlar saldırganı defetmekle uğraşmaktan eğitim ve öğretime meydan bulabilsin" der.[62]

Kuşkusuz bu iki neden yeterince ikna edicidir; ancak tek başına, İslam dünyasındaki bilimsel, felsefi ve eğitimsel gerilemeyi açıklayacak nitelikte değildir. Zira İslam toplumu bu istilalardan elli yıl, yüz yıl sonra yeniden kendini toparlayabilirdi; bu olmamış, yerine kalıcı bir çöküş süreci başlamıştır. Bu süreci motive eden asıl güç, İslam toplumunun uğradığı zihinsel dönüşümdür. Âlimlerin ve kütüphanelerin yok olması, bir zihinsel yozlaşmaya, taassuba, bir tür cehalete de yol açmış, sonuçta İslam toplumları kendi inançlarını bile anlayamayacak duruma düşmüşlerdir.[63] Namık Kemal'e göre, İslam'ın güçlü olduğu dönemlerde bilim, felsefe ve eğitim de çok hızlı bir şekilde gelişmiştir. İslam toplumunun bilimsel ve felsefi başarıları ortaya koyduğu dönem, güçlü bir yönetim ve toplumsal yapıya sahip olduğu dönemlerdir. İslam'ın güçlenmesi ile bilimsel, felsefi ve eğitimsel gelişmeler arasında bir paralellik vardır. İslam toplumlarının bilimsel, felsefi ve eğitimsel yönden geri kalması, İslam'ı anlama, yorumlama ve yaşama yeterliliğini yitirdikleri dönemlerde söz konusu olmuştur. Namık Kemal'e göre İslam'ı anlama konusunda yaşanan sorun, bilimsel,

---

[61] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 119.
[62] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 123
[63] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 123

felsefi ve eğitimsel geriliğin nedenlerinden bir başkasını oluşturur.[64] Dini anlayamama durumu, dinden uzaklaşmayı, bu uzaklaşma da beraberinde bilime, felsefeye, eğitime yabancılaşmayı doğurmuştur. Müslüman toplumlar İslamı anlama yeterliliğini yitirdikleri için İslam'ın bu değerlere verdiği önemi de gerektiği şekilde anlayamaz olmuşlardır.[65] Gerileme, İslam tarihinin ilerleme dönemlerinde görülen dışa açılma, bilim ve hikmet adına ne bulursa alma tutumunu yok etmiş, giderek kültürün kendi içine kapanmasına neden olmuştur.

Renan, konferansında İslam ve bilim konusundaki görüşlerini ortaya koyarken birkaç dayanağa yaslanır. Konferansın hiçbir öncülü, hiçbir önermesi dikkate alınmasa da, onların ciddiye alınıp üzerinde durulması gerekir. Nedir onlar? (1) Tekfir geleneği: Özellikle kelamcılar tarafından geliştirilen bu yaklaşım toplumsal hayatın içine değin girmiş, giderek yadsıyıcı, ötekileştirici ve mahkûm edici bir tutuma dönüşmüştür. (2) İslam toplumunun cehalet, taassup ve çöküntü içinde oluşu, (3) İslam ülkelerinde bilimin, felsefenin, teknolojinin üretilemiyor ve ilerlemenin sağlanamıyor oluşu.[66] (4) Zihinsel bir dönüşümün gerçekleşmemesi durumunda İslam toplumlarının geleceğinin de benzer şekilde olacağı öngörüsü. Bu konular üzerine hazır cevaplarımız olabilir. Ancak onlar bir çırpıda cevaplandırılamayacak denli üzerinde durup düşünülmesi gereken büyük sorunlar olarak ortadadır. Renan paradoksunu, bu konuları düşünmek için bir fırsat olarak görmek, ondan çıkarılması gereken dersi çıkarmak, onları reddetmekten daha sağlıklı bir tutum olacaktır. Bu, Müslüman aydınların kendi toplumlarına karşı bir görevidir. Namık Kemal'in *Müdâfaa*'sı bu sorumluluğun bir ürünü olarak görülebilir.

İslam'ın öne çıkardığı bilinç yapısı, her şeyden önce bir "uyum" üzerine kuruludur; kendi ile uyum, başkaları ile uyum, çevre ile uyum, hayatla, uyum, ölümle uyum, nihayetinde Tanrı ile uyum. Bu uyumdan dingin bir kişilik yapısı ortaya çıkar. Modern Batılı bilinç, bilgiyi, doğa ve insan üzerinde bir egemenlik biçimine dönüştürmek isteyen bir bilinçtir. O, kendi ile, evrenle, yeryüzü ile, diğer insanlarla ve Tanrı ile uyumunu kaybetmiş bir bilinçtir. Dünya, onun, üzerinde egemenlik iddiasında bulunacağı bir yerdir; insanlar kendilerine hükmedeceği varlıklardır. Bu zihinsel tutum tanımak ister, bilmek ister, anlamak ister; çünkü sömürgeleştirmek, ezmek ve doğasını bozmak ister. Sömürgecilik, çevre sorunları, ileri savaş teknolojileri; konferans içinde geçen Musul kadısının zihniyet yapısını ölçmek ve onu "geri kalmışlıkla" itham eden zihniyet biçimini ürünü olabilir. Şu her zaman sorgulamaya açık bir durumdur: Uygarlık acaba doğayı ve insanı, bir sömürü nesnesi haline getirmek mi, yoksa onlarla uyum içinde yaşamak mıdır? Müslüman toplumlar, zaman gelecek, sömürgeci, müstemlekeci bir güç olmadıklarından dolayı gurur duyacaklardır. Musul Kadısı'nın tutumunda, sömürgeci bir mantıkla evrene ve insan dünyasına saldırmaktan daha yeğ tutulacak bir masumiyet hali vardır. Batı kültürü bilimi geliştirmiştir, ancak onu bir güç ve iktidar aracı olarak kullanmaktan da geri kalmamıştır. İki yüz yıl içinde, çevreye, yeryüzüne verilen zarar, insanlığın başlangıcından o güne değin verdiği zarardan daha büyük olmuştur. Gerçek uygarlık, bilimi bir iktidar ve sömürü aracı olarak kullanmak değil, doğayla, insanla ve evrenle barış içinde yaşayabilmek olmalı.

Aklın, bilimin ve insan varlığının değeri üzerinde duran Batı uygarlığı, daha bu çağda kendi kedisiyle bir savaşa girişmiş, bütün insanlık değerlerini yok edecek şekilde şehirleri darmadağın olmuş, milyonlarca insan ölmüş, zehirlenmiş, ezilmiş, sürülmüş, yakılmıştır. Atom bombası başta olmak üzere her türlü toplu imha silahlarını geliştiren, bunları insanlar üzerinde deneyen de yine aynı zihniyettir. Belki şu söylenebilir: Bilimi, teknolojiyi ve beraberinde savaş aygıtlarını, toplu imha silahlarını üreterek büyük yıkımlara neden

---

[64] Bkz. Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 122.
[65] Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*, s. 105.
[66] "Zamanımızda olup biten şeylerden az çok haberi olan herkes, Müslüman memleketlerinin bugünkü geriliğini, İslam'la idare edilen memleketlerin inhitatını; kültürlerini ve terbiyelerini yalnız bu dinden alan ırkların fikir bakımından sıfır durumunda olduklarını açıkça görmektedir." (Renan, 1946: 184).

olmaktansa, bir köşede geri, fakat masum olarak yaşamak daha tercih edilebilir bir durumudur. İnsanlık değerleri sadece bilimde ve teknolojide ortaya çıkmaz; erdemde, adalette, şefkat ve merhamette de ortaya çıkar. İyi yaşamaya hizmet etmeyen bir bilim ve teknolojinin değeri sorgulanabilir, hem sorgulanmalıdır da. Çevreye, insana, evrene verdiği zarardan ötürü modern bilim ve modern teknoloji, çok eleştiriler almakta, ileride de alacak gibi görünmektedir. Kim bilir, belki de bu sömürgeci ve müstemlekeci "uygarlık" halkasında yer almamak, insanın kendisi, çevresi, içinde yaşadığı doğa ve evrenle uyumlu yaşantısı açısından daha ileri bir bilinç düzeyinin göstergesidir.

Sonuç

Renan, konferansında, İslamiyet'in bilime, felsefeye ve eğitime engel bir inanış tarzı olduğunu söyler; İslam'ın bu değerlere açılan bütün kapılarını kapatır. Şunu iddia etmek ister açıkça: Yüksek uygarlık değerleriyle İslam hiçbir zaman bir arada bulunmamıştır, bulunmayacaktır da. Bu değerler, Avrupalı değerlerdir. Bilime, felsefeye, eğitime eğilim duyan bir zihniyet biçimi, bunu ancak İslam'dan uzaklaşarak gerçekleştirebilir.

Renan'ın İslam dediği şey nedir? Kutsal kaynaklar, ayet ve hadisler midir? Eğer öyleyse, Renan bu kaynaklara hiç atıfta bulunmaz. Müslüman filozof ve bilginlerin görüşleri midir? Renan, konferansında bu kaynaklara da müracaatta bulunmaz. Görülen o ki, Renan'ın konuşmasında baştan sona "İslam" diye soyut bir kavrama göndermede bulunur; bu onun en büyük sorunudur. Bu durumda, haklı olarak şöyle bir soru sorulabilir: Şu ya da bu hükümdar zamanında, şu ya da bu devlet zamanında ortaya çıkan kimi hadiseler, bir inanış biçimini öz olarak nasıl temsil edebilir? Doğru yaklaşım, İslam'ın, değişmezleri ve değişkenleri üzerinden verilebilir: değişmez kaynak, ayetlerdir. Bunun dışındaki değişkenler İslam değil, her zaman doğru ya da yanlış sayılabilecek pratik yorumlarıdır. Renan, İslam derken, İslam'ın ana metinlerine değil, Müslüman toplumlarda ortaya çıkan kimi uygulamalara, pratiklere atıfta bulunur. İslam'ın bilime, ilerlemeye engel olduğu yönündeki görüşü, doğrudan bir kaynak araştırmasına değil, daha çok Suriye gezisi sırasında edindiği izlenimlere dayanır.[67] İslam coğrafyasında ortaya çıkan hemen her olayı, hemen her kusuru İslam'a bağlamak yanlış olur. Müslüman kişiler de hata yapar. Ancak onların hatasını doğrudan mensup oldukları dine yüklemek, bilimsel bir dikkati yansıtmaz. İslam toplumlarındaki çöküşü, bilim karşıtı tutumu, İslam'ın bir kusuru olarak görmek yerine, İslam'ı anlama konusundaki yetersizliklerin bir sonucu olarak görmek daha uygun bir tutum olurdu. Aynı şey Hıristiyanlık ve Yahudilik için de söz konusudur. Dinin temel kaynakları kadar, belki bundan daha çok onları nasıl anladığımız önemlidir. Sağlıklı, berrak, sağduyulu, eğitilmiş bir zihnin yorumu, en "ilkel" sayılabilecek bir inanışı, bir öğretiyi bile dünyanın en ileri pratiği haline getirebilir. Kutsal metinlerin tek boyutlu bir yorumu yoktur. Onlardan çok farklı, hatta birbirini yadsıyan yorumlar çıkarılabilir. Önemli olan orada yazanlar kadar, insanların onlardan ne anladığıdır da.

Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*'nde bir "apoloji" ortaya koyar. Görüşlerini özellikle felsefe, eğitim ve bilim tarihinden aldığı verilerle destekler. Bu çaba içinde farklı bir Namık Kemal portresiyle karşılaşırız; zira bir felsefeci, bir filolog, bir bilim ve din tarihçisi olarak konuşur. Hem doğu hem batı düşüncesine, hem bilim hem uygarlık tarihine ilişkin açıklamalar yapar, örnekler verir. Verdiği cevaplar, ikna edicidir. *Renan Müdâfaası*, çağdaş düşünce serüvenimizin ilk ürünlerinden biridir; özgün ve sahici bir sestir. Daha sonra ortaya çıkan felsefi çalışmalar, şu ya da bu şekilde sorunun bir ucunda yer almışlardır. *Müdâfaamâme*, Renan üzerinden pozitivizme yöneltilen bir eleştiridir aynı zamanda. Böyle bir reddiyeyi yazabilmek için geniş bir kültüre, felsefi bir bakışa, bir uygarlık tarihi bilgisi ve

[67] Bkz. Francis Espinasse, *Life of Ernest Renan*, Walter Scott Limited, London, 1897, 95-96.

görüşüne sahip olmak kaçınılmazdır. Namık Kemal, reddiyesinde bu konudaki birikimini kullanma imkânı bulur.

İslam uyarlığının şeklen (bilim, teknoloji ve bayındırlık anlamında) geri kalmasını, Renan'ın bir sözüyle anlayabiliriz: O, *bilimin felsefenin bir kavmin elinden düştüğünde bir başka kavim tarafında yüceltildiğini* söyler. Antik Yunan'dan kalan bilimsel ve felsefi gelişme, 750'li yıllardan 1300'lü yıllara kadar İslam toplumunun elinde yücelmiştir. Bu kültür hamlesi, uygarlık zincirinde, Antik Yunan ve Rönesans arasındaki güçlü halkayı oluşturur. Bu meşaleyi daha sonra Avrupa kültürü almış; Rönesans, Reformasyon, Aydınlanma, Sanayi Devrimi derken bilimde ve teknolojide hızlı bir gelişim sağlanmıştır. Bu gelişimin sürekli olarak bu şekilde devam edeceğine, İslam uygarlığının bundan mahrum kalacağına dair hiçbir belirti yoktur. Uygarlık zinciri tek bir halkadan oluşmaz, halkalardan oluşur. İslam aklı, beslendiği "sabit" ve "değişken" kaynaklarıyla kendisini yeniden dönüştürebilecek tecrübeye ve birikime sahiptir. Önemli olan, pratik yorumların, bu kaynaklara uygun şekilde türetilebilmesi, bu konuda İslam uygarlığını ileri götürecek bir "doğru anlama" biçiminin geliştirilebilmesidir. Renan'ın *Konferans*'ı ve Namık Kemal'in *Müdâfaası*, her şeyden daha çok, bu konuda düşünme fırsatı veriyor bize. Onlar, bu bakış açısından ele alındıklarında, "doğru" bir şekilde okunmuş olacaklardır.

Sonuç olarak şunu söylemek mümkün: Namık Kemal, *Renan Müdâfaanâmesi*'nde Avrupa'nın önemli filozof ve bilim adamlarından biri ile konuşur. Ele aldığı konu oldukça derin ve geniş kapsamlı bir konudur.[68] Onun söylediği her şey yanlış ve önemsiz bile olsa, tutum olarak önemli bir noktada bulunur. Böylesine ağır bir yükün altına girmesi, bu konuda kendini sorumlu hissetmesi, bir kültür ve uygarlığın savunusunu yapması, Renan'ın şahsında batılı zihniyetin eleştirisine girişmesi, bir bakıma Renan'ın öncüllerini pratik olarak da çürüten önemli bir düşünce olayıdır.

[68] Namık Kemal, belki de konunun ihtiva ettiği güçlüklerden dolayı istediği gibi bir savunma ortaya çıkaramadığı hissine kapılmış, umutsuzluğa düşmüş ve *Müdâfaanâme*'yi yayınlatmaktan vazgeçmiştir. 6 Kasım 1883 tarihli mektubunda MenemAenli Rif'at Beye şöyle yazar: "*Renan müdafa'ası*'nı beğenmedim; bastırmayacağım desem beğenir misin? Vallahi o dereceye geldim, al senin olsun, kimin olursa olsun, tek ben kurtulayım." (Namık Kemal, 1973: 348).